

GLADNE GODINE U MLETAČKOJ DALMACIJI XVIII. STOLJEĆA

Poznate su opće konstatacije o teškom i bijednom položaju pučanstva Mletačke Dalmacije u XVIII. stoljeću, osobito onog na njezinu kontinentalnom dijelu. Naravno, i prije je ova pokrajina bila podložna nerodnim i oskudnim ljetinama, ali se to događalo rjeđe, jer su do kraja XVII. stoljeća Mletačku Dalmaciju tvorili otoci od Korčule do Krka i samo uski kopneni, primorski pojas. Krajem XVII. i početkom XVIII. stoljeća njezin se teritorij proširio do visova Velebita i Dinare, pa je na taj način u njezin sklop ušlo relativno prostrano, ali ujedno prilično neplodno i škrto, odnosno nekultivirano tlo. Zato otada Dalmacija kao pokrajina češće trpi od oskudice živežnih namirnica negoli prije.

Mnogi pisci, povjesničari Dalmacije, kazuju da su tada Dalmaciju pritiskivale gospodarske neprilike, da je bila bremenita teškim, nepodnosivim stanjem, što se, dakako, u prvom redu odnosilo na seosko stanovništvo.¹ Nije se, međutim, o tome posebno pisalo, nego samo uzgredno, pa zato evo ovaj pokušaj da se prikažu barem oskudična razdoblja i izuzetno gladne godine, te uoče osnovni uzroci i posljedice takva stanja. Dakako, to je moguće jedino uz korištenje suvremenih izvora, kako tiskanih tako i onih arhivskih.

I.

Prije svega potrebno je nešto kazati o uzrocima oskudičnog stanja Mletačke Dalmacije u pogledu živežnih namirnica, oslanjajući se uglavnom na mišljenja tvorca izvora kojima se služimo, budući da nije

¹ U zadnje doba su o teškom položaju seoskog stanovništva Mletačke Dalmacije u XVIII. st. pisali Marino Berengo, *Problemi economico-sociali della Dalmazia veneta alla fine del'700*, *Rivista storica italiana*, Napoli 1954; Angelo Tambora, *Problema sociale e rapporto città — campagna in Dalmazia alla fine del sec. XVIII*, *Rassegna storica del Risorgimento*, Roma 1972, sv. 1; Š. Peričić, *Odnos grad-selo u Mletačkoj Dalmaciji druge polovine XVIII stoljeća*, *Jugoslavenski historijski časopis*, Beograd 1974, br. 1—2.

moguće zadirati dublje u problem pojave nestašice i gladi ondašnjeg doba; to će biti moguće jedino onda kada se pristupi kompleksnom istraživanju društveno-gospodarskih prilika Dalmacije u cijelom XVIII. stoljeću.

Tokom cijelog XVIII. st. mletački upravljači Dalmacije javljaju središnjici u Mlecima o bijednu stanju dalmatinskog stanovništva, misleći pri tome na Dalmatinsku zagoru. Njihovi izvještaji vrve izrazima »bijedno«, »siromašno stanovništvo« Dalmacije. Takvo stanje oni objašnjavaju ratovanjem, primitivnošću, nehajnošću ovdašnjeg seoskog življa, nedostatkom novca i zanata, stočnim pošastima, ljetnim sušama i nerodicama. Naime, kako je stalno sudjelovalo u ratovanju, seosko je stanovništvo zanemarivalo obrađivanje zemljišta, pa ono, krševito i golo, nije davalo ni onoliko koliko je objektivno moglo.² Oni nisu, naravno, iznijeli glavni uzrok takvu stanju — nemar mletačke vlade za istinsko unapređivanje poljoprivrede na zagorskom dijelu Dalmacije, koje je uslijedilo tek 1756. godine, poznatim pokušajem generalnog providura Grimanija. Jedan izvor iz sredine XVIII. st. kazuje da je u deset godina jedva jedna ljetina bila tako rodna da je osiguravala prehranu ovdašnjeg stanovništva vlastitim namirnicama.³ Neki mlađi pak izvori pokazuju da je od deset godina šest-sedam bilo gladnih, odnosno da je tada u Dalmaciji vladala oskudica krušne hrane.⁴ Naime, Dalmacija je žita dobivala samo za vlastitu prehranu, ali kad bi žetva imalo zatajila, ono je jedva dostajalo za ishranu njezina stanovništva. Pretjecalo je samo onda kada je ljetina bila naročito rodna, a u slučajevima nerodice, izazvane mrazom ili sušom, najveći dio stanovništva podlijegao je oskudici i gladovanju.⁵ Zagorci su trpjeli oskudicu živežnih namirnica u proljeće, živeći u krajnjoj bijedi.⁶ Domaći je suvremenik to objašnjavao činjenicom što oni nisu bili štedljivi, nisu znali rasporediti rezerve, pa su i najimućniji imali žita jedva do nove žetve.⁷ »Glad tako silna« morila

² K. Eterović, *Fra Filip Grabovac*, Split 1927, str. 57.

³ Archivio di Stato u Veneciji (ASV), Relazioni, busta 70, relacija generalnog providura G. Balbija od 30. VIII. 1748, list 29—30, 44—45.

⁴ M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1962, str. 25; I. Grgić, prikaz spomenute Berengove radnje, *Zadarska revija*, br. 4, 1957, str. 393; J. Soldo, Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom, *Sinjska spomenica*, Sinj 1965, str. 162, bilj. 346.

⁵ M. Berengo, n. d., str. 487; G. Novak, *Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini XVIII. stoljeća*, *Starine JAZU*, knj. 50, Zagreb 1960, str. 461, 468, 472—473. Sve do Požarevačkog mira je stanovništvo Dalmatinske zagore živjelo zajedno s puškom, pa nije obrađivalo zemlju; dapače, zbog prisutnosti neprijatelja ono nije uvijek moglo ni obaviti žetvu i skupiti ljetinu (J. N. Tomić, *Memorijal Frančeska Borelli o Dalmaciji u prvoj polovini XVIII stoljeća*, *Spomenik SKA*, knj. 57, Beograd 1909, str. 54—55). K tome, vladalo je mišljenje da nije potrebno unapređivati poljoprivredu nego u tom pogledu ostati na razini predaka (*Isto*, str. 55; *Nuovo giornale d'Italia*, tom. II, 1790, str. 232).

⁶ I. Lovrić, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, Zagreb 1948, str. 78.

⁷ *Isto*, str. 81. — Usko splitsko područje je dobivalo npr. žita za oko tri mjeseca, gdje je žitom zasijavana samo 1/7 obradivog zemljišta (*Opuscoli del Signor Rados Antonio Michieli Vitturi*, Dubrovnik 1811, str. 18—19; J. N. Tomić, n. d., str. 54), a slično je bilo i drugdje po pokrajini.

je stanovnike kontinentalnog dijela Dalmacije, nastavlja on, i zato što je zbog prevelike hladnoće vrlo često ugibala stoka, jer nije bilo krmne hrane i sijena koji bi nadomještali u takvim prilikama ispašu.⁸ Njemu bi trebalo najviše vjerovati pošto je živio među njima i dobro poznao njihov život uopće.

Sredinom XVIII. st. mletački upravljači Dalmacije nalaze uzroke nestajanju hrane i nastupanju gladnih perioda u pokrajini u špekulacijama trgovaca, kada cijene živežnim namirnicama vrtoglavo skaču. Naime, kako oni tvrde, trgovci su, protivno zakonu i odredbama, ispod ruke kupovali svu hranu i druge potrepštine i onda ih izvozili izvan pokrajine i države ili zelenaški prodavali po samoj pokrajini, pa je tako siromašni sloj ovdašnjeg stanovništva ostajao u pojedinim razdobljima gladan. Kako su posljedice bile vrlo štetne po državu i ovdašnje stanovništvo, to je generalni providur Diedo dekretom od 14. XII. 1759. god. zabranio kupovinu svih živežnih namirnica po čitavoj pokrajini pod prijetnjom vrlo strogih kazni.⁹

Pogrešno je mišljenje da je samo kopneni dio Dalmacije trpio od oskudice živežnih namirnica, jer je ona isto tako pogađala i njezin otočni i primorski dio, istina ne tako često kao onaj prvi. Tako se npr. znade da su neki otoci dobivali žita samo za nekoliko mjeseci (Vis), a drugi su ga pak izvozili u izuzetno obilatim ljetinama¹⁰ (Blato n/K). Svejedno je pučanstvo ovog otoka ponekad u tolikoj mjeri oskudijevalo namirnicama da je bilo »gotovo očajno« i zato često grupno iseljavalo u Dubrovačku Republiku u potrazi za zaradom i namirnicama.¹¹ Isto tako je i siromašno gradsko stanovništvo ponekad podlijevalo velikoj oskudici u tom pogledu, pa je vlast propisivala propozije za prodaju žita;¹² zato su gotovo svi gradovi pokrajine u promatranom razdoblju imali svoje žitnice (fontico) gdje su čuvane rezerve žita za prehranu gradskog i okolnog življa.

Kazali smo već da je osnovni uzrok takvu stanju Dalmacije bio nemar mletačkih vlasti za njezino gospodarsko uzdizanje, u prvom redu njezine poljoprivrede. Životni standard seoskog stanovništva, koje je tijekom toga stoljeća sačinjavalo oko 90% življa pokrajine, osobito onoga zagorskoga, bio je tada ispod svake razine, te je graničio s općom, užasnom bijedom; zapravo, ishrana toga pučanstva bila je takva da je, kako kaže jedan povjesničar, na njega uvijek »vrebala smrt od gladi«.¹³

⁸ I. Lovrić, n. d., str. 82, 146—147. — Kada je ljetina bila obilata, što je bivalo vrlo rijetko, Zagorci su u primorskim gradovima prodavali žito, bajame i vosak, a kupovali tamo vino, rakiju, ulje i smokve (G. Novak, Trgovina i pomorstvo Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća, Starine JAZU, knj. 53, Zagreb 1966, str. 18).

⁹ Arhiv SAN u Beogradu, Zaostavština J. Tomića, 11 k/-58.

¹⁰ G. Novak, Poljoprivreda na dalmatinskom primorju i otocima u XVIII. stoljeću, Starine, knj. 51, Zagreb 1961, str. 98—99.

¹¹ M. Berengo, n. d., str. 504.

¹² Historijski arhiv u Zadru, Spisi generalnog providura Nicolò Erizzo (1723—1726), knj. III, list 277.

¹³ M. Berengo, n. d., str. 482, 485. — Papski nuncij u Mlecima 1774. god. kazuje

U normalnim okolnostima se Morlak hranio kruhom od ječma pomiješanim sa sirkom i prosom, trošio vrlo malo mesa, dosta mliječnih proizvoda i neznatno povrća i voća.

Primitivna obrada zemlje, nezainteresiranost obrađivača za veću proizvodnju, uzrokovanu podavanjima favoriziranim gospodarima zemalja, javna služba, lihvarenje, te suše i poplave nisu nimalo djelovali stimulativno na obrađivače, nego obratno: smanjivali su prinose zemlje. Tako je bilo redovito, pa je onda sasvim jasno kakvo je stanje slijedilo u izuzetno nerodnim godinama, koje su, na žalost, bile ovdje vrlo česte; dakako, to je sobom donosilo posljedice koje ćemo pokazati u nastavku teksta.

II.

Da bi prikaz gladnih godina u promatranom razdoblju bio što pregledniji, time i jasniji, obradit ćemo ih posebno, idući kronološki.

1. Prvi val velike oskudice živežnih namirnica u Dalmaciji XVIII. stoljeća uslijedio je u doba mletačko-turskog rata od 1714—1718. god. Taj nije bio izazvan samo nerodicom žita nego i ratnim razaranjem odnosno uništavanjem. Naime, Turci su 1715. god. pri navali namjerno uništavali sve usjeve u gotovo čitavoj kopnenoj sjevernoj Dalmaciji, a isto tako je suša uzrokovala manji urod žita. Dokle su trajale rezerve žita i druge hrane dotle je stanje bilo gotovo normalno. Kada su one presahle u zimi 1715/16. god. ovdje je ubrzo zavladała prije nezapamćena glad.¹⁴ To se najgore ispoljilo u okolici Sinja, odakle je pučanstvo odlazilo čak u Slavoniju u potrazi za žitom. Dugo je trebalo mletačkoj vlasti da dostavi stanovite količine namirnica, pa je narod sve do proljeća 1716. god. gladovao održavajući se na životu korom od drveta, travama, korijenjem, sirovim žitom i svim onim do čega se još moglo doći po šumama. Tamo gdje nije bilo ni takvih sredstava prehrane ljudi su umirali na tisuće.¹⁵ Tako je bilo sve dok vlada nije uspjela na ugroženo područje dovesti neku količinu žita i dvopeka, što je zaustavilo dalje umiranje izgladnjelih Zagoraca.

Zbog dugog sušnog perioda ljetina je 1722. god. u nekim dijelovima Dalmacije bila vrlo slaba, a slična je bila i 1725. god.¹⁶ Tada je slijedila, kao i 1728. god., velika skupoća žita i drugih živežnih namirnica u pokrajini, osobito u okolici Makarske, gdje je gotovo svake godine žetva donosila jedva polovinu usjeva.¹⁷ Ovih godina ipak nisu zabilježene tragične posljedice oskudice hrane.

da se Dalmacija stalno borila s Turcima, oskudicom, glađu i kugom (HAZd, Knjižnica, Rukopis fra Dane Zeca, sv. III, list 556).

¹⁴ G. Stanojević, Dalmacija u vrijeme mletačko-turskog rata 1714—1718, *Istoirski glasnik*, br. 1—4, Beograd 1962, str. 38; *Isti*, Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI—XVIII vijeka, Beograd 1970, str. 446.

¹⁵ G. Stanojević, Dalmacija u vrijeme... str. 23.

¹⁶ Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj, knj. 38 (Gojakova kronika), list 9, 11, 15.

¹⁷ *Isti*, list 15.

2. Zima je 1730/31. god. bila vrlo oštra, te je mnoga stoka uginula od hladnoće i gladi.¹⁸ Žetva je iduće 1731. godine bila nedovoljna, a u rujnu se u okolici Knina pojavila kuga.¹⁹ Već tada se na kontinentalnom dijelu pokrajine osjetila velika oskudica hrane,²⁰ da bi u zimi 1731/32. god. tamo zavladao istinska glad. Generalni providur Zorzi Grimani od Senata moli usrdno pomoć za Zagorce, jer, kaže, ne može zamisliti strašnju bijedu od one u koju je zapala Dalmacija, pošto su seljaci održavali život hraneći se isključivo ječmenim kruhom i travama.²¹ Senat je pomogao na taj način što je dostavio genralnom providuru Dalmacije 800 starića žita, da ovaj podijeli onima kojima je hrana najpotrebnija. Međutim nije time odagnana glad, jer je ona bila prisutna i u jeseni 1732. god., kako u sjevernim predjelima pokrajine tako i u južnim, u okolici Makarske i Imotskog.²² Tadašnji generalni providur kazuje da je glad uzrokovala krajnju bijedu u kojoj se našla pokrajina,²³ makar da je država nastojala ublažiti takvo stanje. Ne samo to, nego je slično bilo ponegdje po pokrajini i 1733. godine, kao npr. u kopненоj okolici Sibenika. Naime, visovački ljetopisac kazuje: »Godine 1733. bijaše velik glad u Dalmaciji, a osobito okolo ovih mista kud prvo bijaše kuga, pak za njom nerod u zemlji« ... Tamošnji je samostan opsjedalo siromašno i imućno stanovništvo koje je imalo novca, ali svejedno nije moglo kupiti žita. Samostanci su podijelili ubrzo ono što su imali, a kada je žita ponestalo založili su 600 cekina u zadarsku zalagaonicu i nabavili žito da ga podijele besplatno onim najbjeđnijima.²⁴

Slaba, nedovoljna ljetina uslijedila je i 1734. god., pa je mletačka vlada dijelila žito siromašnim seljacima Zagore;²⁵ to je, čini se, bilo dovoljno da ih ovog puta glad poštedi.

3. Slaba ljetina u pokrajini, osobito njezinu sjevernom dijelu, zabilježena je i 1736. god.,²⁶ a u zimi 1737/38. mraz je uništio usjeve i potamanio mnogo stoke u makarskom zaleđu, te su živežne namirnice postale vrlo skupe u proljeće 1738. god.²⁷ Jamačno je neke dijelove pokra-

¹⁸ HAZd, Spisi gen. prov. Sabestiano Vendramin (1729—1732), knj. V. list 105—106; Gojakova kronika, 1. 22.

¹⁹ HAZd, Spisi gen. prov. Sebastiano Vendramin, knj. V, 1. 144, 147, 153—154; Ispisi fra Dane Zeca, sv. III, 1. 476.

²⁰ Gojakova kronika, 1. 26.

²¹ HAZd, Spisi gen. prov. Zorzi Girmani (1732—1735), knj. VI, 1. 5—6, 9; Ispisi fra Dane Zeca, sv. III, 1. 482.

²² Gojakova kronika, 1. 36; A. Ujević, Imotska krajina, Split 1953, str. 94. — Za zadarski kotar gen. prov. kaže: »Quanto vasto, tanto povero di coltura« (HAZd, Spisi gen. prov. Z. Grimani, knj. VI, list 13).

²³ HAZd, Spisi gen. prov. Z. Grimani, knj. VI, 1. 9. — »... la fame essendo un'infermità l'estrema miseria onde s'attrova la Provincia ridota« ...

²⁴ St. Zlatović, Franovci Države presv. odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb 1888, str. 229.

²⁵ HAZd, Spisi gen. prov. D. Dolfin (1735—1738), knj. I, 1. 31; knj. II, 1. 41—42.

²⁶ Isto, knj. I, 1. 31.

²⁷ Gojakova kronika, 1. 43—44.

jine zahvatila bijeda, pošto zadarski nadbiskup Vicko Zmajević (1739) kazuje da su Zagorci podnosili glad »bez primjerno« (senza esempio).²⁸

Velika oskudica živežnih namirnica u Dalmaciji uslijedila je i u proljeće 1740. godine; iako je njihova cijena porasla ipak ih nije bilo moguće kupiti, budući da je svugdje okolo, i u Bosni, ljetina uvelike zatajila. Jak mraz uništio je gotovo sve žito, voće i povrće, kao i stoku u gotovo čitavom zagorskom dijelu pokrajine, te »glad žestoki slidi koga čovik još nije zapamtijo«, kako kazuje kroničar.²⁹ Tada je oskudica zahvatila i srednjodalmatinske otoke, osobito Hvar, gdje je nekoliko osoba pomrlo od gladi.³⁰ Poslije toga su suša i mraz uzrokovali vrlo slabu ljetinu i ugibanje stoke i pčela. Trgovci su krili žito, pa je zavladała velika i opasna oskudica svih živežnih namirnica (1742); u proljeće i ljeto nije u čitavoj pokrajini bilo hrane, pa »vas vilaet gladom umire« i »slidi glad na sve strane«,³¹ kaže makarski kroničar.

Idućeg proljeća je u Makarskom primorju bilo tako slabo da su ljudi od gladi padali po putu.³² Zbog pojave kuge bile su granice zatvorene, pa nije niotkud bilo pomoći. Period oskudice se protegao i do kraja 1743. kao i početka iduće godine. Trgovci su podizali cijenu žitu, pa ga siromašniji stanovništvo nije moglo kupovati; oni najsiromašniji su tako ostajali bez sredstava za izdržavanje, pa su i umirali od gladi.³³ Jamačno kroničar ni ovoga puta nije mislio samo na svoje uže područje, nego je govorio o onome što je tištilo cijelu pokrajinu.

4. ... Jedva dvije-tri godine iza toga opet je pokrajinu pritisnula oskudica hrane. Naime, već je 1746. godine ljetina bila vrlo slaba i nedovoljna da prehrani ovdašnje stanovništvo. Dakako, pri tome je najgore prolazilo i tada ono kontinentalno, zagorsko. Nekako se progurala iduća zima, a onda je u proljeće svugdje ponestalo živežnih namirnica. Generalni providur Giacomo Boldù započinje svoj hitni izvještaj od 5. travnja 1747. god. konstatacijom da je »jadna Dalmacija« napadnuta od najstrašnijeg neprijatelja-gladi. Nadalje kazuje da su uvijek lijezni Zagorci zasijali nedovoljno sitnih žitarica za prošle sjetve, pa je zato i žetva bila minimalna. Tome se pridružila stočna pošast.³⁴ Čitava je pokrajina oskudijevala namirnicama, kojima su cijene naglo poskočile, pa je dio zagorskog pučanstva bio moren glađu. Generalno providurstvo

²⁸ HAZd, Spisi obitelji Karaman, Korespondencija M. Karamana s V. Zmajevićem, br. 44.

²⁹ Gojakova kronika, 1. 46—47.

³⁰ Isto, 1. 47. — »A glad sve slidi dase nemože od prosjaka očiju otvoriti« (Isto mjesto).

³¹ Isto, 1. 50—53.

³² Isto, 1. 55.

³³ Isto, 1. 58, 60.

³⁴ HAZd, Spisi gen. prov. Giacomo Boldù (1745—1748), knj. IX, 1. 64; Ispisi fra Dane Zeca, sv. III, 1. 515. — »... La combattono due crudelissimi nemici; la fame cagionata dalla corsa sicità, che levò le raccolte de' minuti da cui Morlachi tragono la propria sussistenza; l'altro è la Pestilenza attaccata nei Bovini, in cui consiste la più ricca porzione delle loro povertà [...] è l'indicibile miseria delle povere genti in un anata di carestia« (HAZd, Spisi gen. prov. G. Boldù, knj. IX, 1. 208, 212).

je trenutno raspolagalo jedino manjim količinama dvopeka, pa je od Senata zatražilo hitnu pomoć u namirnicama.³⁵ Ujedno je kao jedna od mjera protiv gladovanja ovdašnjeg stanovništva zabranjen izvoz žita, što se u prvom redu odnosilo na ono sakupljeno na račun desetine.³⁶

Ni te mjere nisu bile uspješne. Žita nije bilo dovoljno, a za siromašne je bilo preskupo, pa se i krajem te godine umiralo od »gladi žestoke«.³⁷ Iduće zime je bio žestok mraz koji je uzrokovao ugibanje stoke po Dalmaciji, osobito u kninskoj i imotskoj krajini. To je još više otežalo situaciju, jer je bijeda i glad pritislula velik dio siromašnog stanovništva pokrajine.³⁸ Ipak, sve je tada prošlo bez težih posljedica, bez umiranja i iseljavanja izvan domovine.

5. Nakon nekoliko godina uslijedila je opet jedna izuzetno slaba ljetina, istina samo u pojedinim dijelovima pokrajine. Najgora je bila u okolici Makarske i Imotskog 1751. godine,³⁹ ali žita nije bilo ni drugdje po Mletačkoj Dalmaciji. Negdje je oskudica bila tako velika da je izazvala pogubne posljedice. Naime, već iduće godine, prema vijestima nekih suvremenika, stanovništvo splitskog kopnenog zaleđa umiralo je od gladi, jer je ostalo bez kruha i jestivih trava. Tako fra Mijo Bilas 6. veljače 1752. god. piše pored ostalog Luki Vladimiroviću u Mletke: »U Neretvi nikidan sva poplavila kaki more[...] Žita nigdi izvan Makarske. Bijaše u Ljubuškom sirka po sto oka za cekin, pak i toga nestalo. Glad martvi svuda«.⁴⁰ Tako je bilo i drugdje po kontinentalnom dijelu pokrajine, budući da je nerodica uslijedila i u Bosni, te nije bilo moguće nabaviti dovoljne količine žitarica. Jamačno je ipak najgore prošla makarska okolica, pošto tamošnji kroničar bilježi da takvu glad »ljudi od 80 godišta nisu zapamtili«.⁴¹

Prema nekim vijestima ljetina 1756. god. u Dalmaciji i susjednim zemljama bila je vrlo škrta, jer u proljeće iduće godine, kaže kroničar, pritišće »glad žestoki na sve strane«.⁴² Ni godina nakon ove nije bila mnogo bolja; spomenuti kroničar stalno ponavlja refren: »Glad žestok sli-di«, te su ljudi znali umirati na javnim putevima.⁴³ Oskudica je poha-dila i gradove. To pokazuje najbolje porast cijena žitu u Splitu,⁴⁴ gdje se stjecala prilična količina raznih živežnih namirnica.

6. Novi val oskudice namirnica u Dalmaciji, osobito nedostatak do-voljnih količina kruha, uslijedio je početkom sedmog desetljeća XVIII. stoljeća.⁴⁵ Nadalje, u kasnu jesen je na granici prema Turskoj došlo do

³⁵ HAZd, Spisi gen. prov. G. Boldù, knj. IX, 1. 65, 208.

³⁶ Isto, 1. 284.

³⁷ Gojakova kronika, 1. 67.

³⁸ Isto, 1. 68.

³⁹ Isto, 1. 82.

⁴⁰ K. Eterović, Fra Andrija Kačić Miošić, Dubrovnik 1922, str. 35.

⁴¹ Gojakova kronika, 1. 83—84.

⁴² Isto, 1. 98.

⁴³ Isto, 1. 101—102.

⁴⁴ K. Prijatelj, Ljetopis nepoznatog Splitsanina od g. 1756. do 1811, Starine JAZU, knj. 44, Zagreb 1952, str. 66.

⁴⁵ Prospetto cronologico della storia di Dalmazia, Zadar 1863, str. 171.

pomora stoke,⁴⁶ što je još više pogoršalo situaciju. Na makarskom području je vladala oskudica svih namirnica, dapače je bilo i umrlih od gladi.⁴⁷ Drugdje, kako se čini, oskudica nije uzrokovala tako pogubne posljedice.

Iduće godine bilo je još gore. Najprije je mraz uništio masline i voćke oko Splita i Šibenika, a u kontinentalnom dijelu pokrajine uginula mnoga stoka, zatim je veliki sušni period učinio da je žito slabo rodilo, isto tako grožđe i maslina.⁴⁸ Čini se da je najgore prošlo zadarsko-kninsko područje, jer je mletačka vlada poslala čak 14.000 stara žita kao pomoć izgladnjelima u tamošnjim selima.⁴⁹ Cijene živežnim namirnicama su se popele vrtoglavom brzinom; već u svibnju 1763. god. u Splitu je cijena pšenici dostigla 92, ječmu 62, kukuruzu 72 lire po kvarti, a slično je bilo s mesom, peradi i ribom.⁵⁰ Budući da su usjevi i masline 1763. god. dali stvarno neznatan urod, glad je iduće godine zahvatila gotovo cijelu Dalmaciju.⁵¹ Najkritičnije je bilo, čini se, u sjevernom dijelu pokrajine, na području Ravnih kotara i Bukovice. Dogodilo se prvi put u onom stoljeću da je glad bila izravnim uzrokom pobude ovdašnjeg stanovništva. Naime, u potrazi za hranom je dio tamošnjeg seoskog pučanstva htio navaliti na Zadar. Vojska je pobunu ugušila oružjem,⁵² a ne podjelom potrebnih živežnih namirnica, kako se problem u najkritičnijim situacijama uvijek prije toga rješavao.

Potrebno je naglasiti da je i ovom prilikom dio otočkog stanovništva pokrajine bio pritiješnjen oskudicom i glađu. Tako je npr. 1763. god. na Braču ljetina bila vrlo nedostatna (intraða è stata scarssissima), te se tamošnje seosko stanovništvo u proljeće iduće godine danomice prehranjivalo travama, samo da ne pomre od gladi. Svejedno su dvije osobe umrle upravo zbog nedostatka hrane, jedna na javnom putu, a druga kod kuće. Kakvo je stanje tada tamo bilo pokazuje i činjenica da je od trista stanovnika jednog sela na tom otoku sto petorici prijetila istinska glad.⁵³ Nešto manje kritična situacija bila je po ostalim selima otoka. Vlast je priskočila podjelom manjih količina žita, tako da su se ugroženi nekako održali u životu do iduće žetve.

Poslije dvije godine ljetina u makarskom kraju bila je opet jako oskudna, pa je već ujesen te godine tamo bila nestašica hrane, dapače je glad tištala velik dio siromašnog stanovništva.⁵⁴ Međutim, zacijelo tada nije bilo tragičnih posljedica, budući da izvori o njima ne govore;

⁴⁶ K. Prijatelj, n. d., str. 67.

⁴⁷ Gojakova kronika, I. 116.

⁴⁸ Isto. I. 118—119.

⁴⁹ ASV, Provveditori da terra e da mar, busta 601, br. 57.

⁵⁰ K. Prijatelj, n. d., str. 73, 76. — Čim je prošla opasnost od kuge cijena pšenice je npr. spala na 48 lira po kvarti (isto, str. 76).

⁵¹ Isto, str. 73.

⁵² Narodni list, Zadar, br. 92 od 18. XI. 1875; St. Antoljak, Bune pučana i se-ljaka u Hrvatskoj, Zagreb 1956, str. 68.

⁵³ HAZd, Arhiv Brača, kutija 116, sv. 148/1, list 26/37.

⁵⁴ Gojakova kronika, I. 129.

7. Osmo desetljeće je počelo slabom, nedovoljnom ljetinom, pa je još na početku 1772. god. makarski biskup Blašković zabilježio da pučanstvo tamošnjeg primorja, Neretve, Vrgorca i Imotskoga umire od gladi (more di fame), a to isto potvrđuje i fra Gojak ističući da je »glad na sve strane«, osobito oko Vrgorca, gdje je u pojedinoj kući umiralo nekoliko ukućana.⁵⁵ Da bi koliko toliko ublažila stanje, mletačka je vlada samo na području Knina i Skradina podijelila 1.500 stara žita za sjeme po nešto sniženoj cijeni,⁵⁶ a slično je postupila i drugdje.

Međutim, ni iduća ljetina nije bila mnogo bolja; žita nije bilo, vina vrlo malo, a ulja gotovo ništa, pa je već na samom početku 1773. god. velika oskudica i glad pogodila stanovništvo makarskog područja. To je uzrokovalo nagli porast cijene žitu uopće.⁵⁷ Takvo je stanje ostalo tijekom slijedećih mjeseci, pa su ovdašnji siromašni seljaci, da ne umru, prodavali sve što su imali.⁵⁸ Suša je u okolici Makarske uništila gotovo svu ljetinu i 1773. god. a 1774. god. žito je uvelike podbacilo u cijeloj Dalmaciji i susjednim krajevima, pa je ujesen pokrajina opet gladovala.⁵⁹ Ništa bolje nije bilo ni idućih mjeseci, odnosno sve do kraja proljeća 1775. godine; kako nije nigdje bilo moguće nabaviti žito, to je pokrajinom zavladao »glad koji se ne može iskazati«.⁶⁰

8. Zbog slabe ljetine uzrokovane velikom sušom »glad mrtvi« je pristnuo u ljeto 1777. god. pojedine dijelove Mletačke Dalmacije.⁶¹ Krajem te godine su mnogi Zagorci privremeno napustili ognjišta i otišli u susjedne dijelove Turske, u potrazi za zaradom i hranom, »da ne bi umrli od glada«.⁶² Da je situacija zaista bila kritična na kontinentalnom dijelu pokrajine dokazuje izjava generalnog providura Giacoma Gradeniga, u njegovoj relaciji Senatu od 15. XII. 1777. god., da su Zagorci »slomljeni nestašicom žita« (Morlacchi abbattuti da carestia di biade).⁶³ Trpljenje gladi u proljeće iduće godine dokaz je istinitosti takvih tvrdnji.⁶⁴

Nije trebalo dugo čekati do nove takve nevolje. Naime, već u ljeto 1779. god duga je suša izazvala nerodicu živežnih namirnica⁶⁵ svugdje po pokrajini. Ponegdje je to opet uzrokovalo oskudicu kruha kod seoskog

⁵⁵ Isto, I, 140; HAZd, Spisi obitelji Karaman, Korespondencija A. Karamana, Makarska 6. II. 1772. — Tada je u Makarskoj osnovano jedno prihvatilište siromašnih (A. Lulich, Compendio storico-cronologico di Macarsca, Split 1860, str.63).

⁵⁶ HAZd, Arhiv Šibenika, svež. 106, poz. 1772.

⁵⁷ G. Bujas, Makarski ljetopis od god. 1773. do 1794., Starine, knj. 47, Zagreb 1957, str. 288.

⁵⁸ Isto, str. 292; G. Stanojević, Nešto o Srbima u Dalmaciji u drugoj polovini XVIII vijeka, Istorijski glasnik, Beograd 1956, br. 1, 109.

⁵⁹ G. Bujas, n. d., str. 295, 305—306. — Zato i nije nikakvo čudo što, recimo, seljaci-koloni nisu nekoliko godina (1771—1774) gospodarima davali dužna podavanja plodova zemlje (HAZd, Spisi zadarskog kneza M. Balbi (1772—1774), knj. IV, I, 85).

⁶⁰ G. Bujas, n. d., str. 307, 309.

⁶¹ Isto, 324—325.

⁶² Isto, 326.

⁶³ ASV, Relazioni, b. 70, relacija gen. prov. G. Gradenigo od 14. XII. 1777.

⁶⁴ M. Mirković, n. d., str. 25.

⁶⁵ HAZd, Spisi zad. kneza Zan Battista Corner (1778—1780), knj. III, I, 297.

stanovništva, pa i gladovanje.⁶⁶ I iduća je godina bilo vrlo nerodna, pa je u ljeto 1781. god. bilo mnogo onih koji su bili pritisnuti bijedom i glađu, te namjeravali naći spas u Turskoj.⁶⁷ No time nisu prestale ne- daće stanovništva Zagore. Zimi 1781/82. je velika studen, kao u čitavoj Evropi, u Dalmaciji uništila zasijano žito, voćke, naročito masline, i mnogu sitnu stoku.⁶⁸ Kako je i prethodna ljetina bila vrlo škrta zbog dugog sušnog razdoblja, to je u proljetnim mjesecima 1782. god. uslijedio »mnogo velik glad po svoj Dalmaciji«.⁶⁹ Za nesreću je i iduća ljetina u većem dijelu pokrajine bila vrlo slaba, pa su cijene žitu poskočile. Dakako, to je najviše pogodilo siromašno seosko stanovništvo odnosnih dijelova Dalmacije, jer ono nije moglo kupovati žito po tako visokim cijenama, nego je u zimi 1783. trpjelo glad. K tome je u makarskom kraju tada bio jak mraz, te su ljudi umirali od hladnoće i gladi. Samo je u Zavojanima kod Vrgorca u veljači te godine umrlo 69 osoba, a u Podgori je u jednom danu umiralo do deset čeljadi,⁷⁰ pošto ni u skladištima Makarske nije više bilo nikakvih rezervi žita.

Pučanstvo se jedva održavalo jedući koru od stabala, trave, konjsko i magareće meso.⁷¹ Tako kritično ostalo je do ljeta, kada je izgladnjelima konačno stigla pomoć u hrani koju je vlada nabavila izvan vlastitih granica.

9. Nekoliko godina zaredom je ljetina u Dalmaciji bila prilično bogata, pa se nije osjećala nestašica živežnih namirnica. No već je 1788. god. u većem dijelu pokrajine ljetina bila slabija nego obično. Manjkalo je žita, a nije se moglo ni kupiti jer je rat plamtio u Bosni, između Austrije i Turske, pa nije bilo nikakva priliva žitarica s dalekog kopnenog zaleđa, (koje je u prilikama oskudice pružalo prilične količine svakojake hrane.⁷² To je onda bio glavni razlog što je u proljeće iduće godine uslijedio nagli porast cijena žitu i vinu, što je opet uzrokovalo »glad velik svuda po Dalmaciji«.⁷³ Već u ljeto se stanje u pokrajini donekle normaliziralo, budući da su pristigle dovoljne količine hrane, prodavane po pristupačnijim cijenama, kako bi je i siromašniji mogli nabaviti i othrvati se uspješno napasti gladi.

Pet godina poslije toga opet se svugdje u Dalmaciji osjećala »žalosna oskudica kruha«, a jamačno i druge hrane, jer je žito, vino i ma-

⁶⁶ Isto, I. 298; A. Ujević, n. d., str. 102.

⁶⁷ G. Alacevich, *La fame di Macarsca nel 1783*, *Cronaca Dalmatica*, Zadar 1888, br. 2.

⁶⁸ Isto mjesto; G. Bujas, n. d., str. 377; K. Prijatelj, n. d., str. 73.

⁶⁹ G. Bujas, n. d., str. 338; HAZd, *Spisi zad. kneza Z. B. Corner*, knj. III. 1. 318, 345.

⁷⁰ G. Bujas, n. d., str. 340; G. Alacevich, nav. mjesto. — Velika je glad tada zahvatila i Boku Kotorsku poslije nezapamćene suše u proljeće 1782. god. (Dj. Milović, *Glad u Boki i susjednim krajevima 1782. godine i njene političke posljedice*, *Istoriski zapisi*, 1—2, Cetinje 1956, str. 133—134).

⁷¹ A. Ujević, n. d., str. 102; Dj. Milović, n. d., str. 136; M. Berengo, n. d., str. 484.

⁷² G. Bujas, n. d., str. 350.

⁷³ Isto, str. 351.

slinovo ulje naglo poskupilo.⁷⁴ Oskudica je potrajala sve do ljeta, kada je država priskočila u pomoć podjelom žita i dvopeka. Međutim, kako ni te godine ovdašnja ljetina nije bila dovoljna za prehranu zagorskog stanovništva, oskudica i glad su u proljeće 1794. god. pohodili neke predjele kontinentalnog dijela pokrajine. Kroničar iz Makarske ponavlja stalno da »glada dosta svuda«, jer nema žita, pitomoga zelja, a niti ulova ribe.⁷⁵ Da nesreća bude veća oluja je ljeti te godine uništila mnoge vinograde i maslinike u okolici Makarske, a slično je bilo i s usjevima. Nestašica žitarica svih vrsta osjećala se po svoj Dalmaciji.⁷⁶ Sigurno je vlast priskočila u pomoć, jer nigdje u pokrajini nisu poznati slučajevi umiranja od gladi.

Time bi zapravo završavale godine, odnosno razdoblja oskudice u Mletačkoj Dalmaciji tijekom XVIII. stoljeća.

III.

Kako smo već vidjeli, u kriznim situacijama je mletačka vlada uglavnom priskakala u pomoć stanovništvu podjelom stanovitih količina žita i dvopeka. To je svakako bila najefikasnija mjera pri velikoj oskudici živežnih namirnica kod zagorskog dijela Dalmacije, gdje su ljetine redovito znale zatajiti.

Nekada se to žito dijelilo stradalnicima uz obvezu vraćanja u određenom roku,⁷⁷ ali je to za siromašne Zagorce bila prevelika obaveza, budući da je bilo malo ljetina koje su donosile viškove žitarica. Rijetko su zakupnici desetine pozajmljivali žito seljacima u obliku pomoći. Najčešće se događalo, iako se znalo da se Dalmacija redovito ne može prehranjivati vlastitom ljetinom, da zakupnici desetine izvoze žito iz pokrajina, čak u doba nerodnih godina, kada Turska nije dozvoljavala izvoz žita iz Bosne.⁷⁸ Tada je vlast bila dužna siromašnom, oskudnom stanovništvu dijeliti živežne namirnice. Spomenut ćemo samo nekoliko takvih primjera; zimi 1732/1733. god. je Senat dodijelio 1.500 stara, a zadnjih pet godina 4.916 stara žita samo siromašnima zadarskoga kotara.⁷⁹ Magistrato alla biave je krajem 1762. izgladnjelim Zagorcima kao jednokratnu pomoć poslao 14.000 stara žita,⁸⁰ koje se dijelilo po vrlo niskoj cijeni ili besplatno i bespovratno, ovisno o ekonomskoj moći za-

⁷⁴ Isto, str. 358—359; ASV, Proveditori da terra e da mar, b. 660, izv. gen. prov. A. Marin od 18. II. 1793.

⁷⁵ G. Bujas, n. d., str. 361—362.

⁷⁶ HAZd, Arhiv Makarske, svež. 135 — Suppliche e memoriali, 1794.

⁷⁷ HAZd, Spisi gen. prov. G. Boldù, knj. IX, 1. 65. — Poslije je takva praksa bila napuštena, pa je jedan suvremenik (G. Stratico) krajem mletačke uprave u Dalmaciji predlagao vladi da pomoć pučanstvu u žitu uvijek bude pod uvjetom vraćanja (HAZd, Knjižnica, rukopis br. 105, 1. 53)).

⁷⁸ J. Tomić, n. d., str. 57.

⁷⁹ HAZd, Spisi gen. prov. Z. Grimani, knj. VI, 1. 56, 59. — Tada je pomoć data čak području Neretve, u žitu i dvopeku (HAZd, Spisi gen. prov. S. Vendramin, knj. V, 1. 108. 120).

⁸⁰ ASV, Proveditori da terra e da mar, b. 601, br. 68.

duženika. Gradske žitnice (fontico) su na vrijeme bile dužne nabaviti dovoljne količine žita za slučaj potrebe (à comodo e sovegno (li queste popolazioni). Međutim, te su rezerve žita i dvopeka najčešće bile dije- ljene po sniženoj cijeni gradskom siromašnom stanovništvu, a tek ma- njim dijelom seoskom pučanstvu, u prilikama najveće potrebe.

Najveća državna pomoć izgladnjelima Dalmacije uslijedila je pred konac Serenissime. Naime, 1783. je god. mletačka vlada iz Italije uvezla za potrebe ogladnjelih 80.000 stara kukuruza,⁸¹ a istodobno je žito u istu svrhu nabavljeno u Turskoj Albaniji i dukomo kopnenom zale- đđu;⁸² kada su pristigle stanovite količine žita odmah mu je opala i cije- na. Nešto slično je bilo 1795/96., ali su tada sve količine žita pristizale u Dalmaciju iz Mletaka, za svako postradalo područje određene količi- ne,⁸³ »a provedimento di quela popolazione«, kao određenje ovdašnjem pučanstvu.

Bilo je pak uvijek iskrenih čovjekoljubaca koji su u datim trenuci- ma priskakali u pomoć postradalima. Tako se zna da je neki Nassi, valj- da 1739. god., »činio čuda od dobrote« sa žitom, koje su mu dužnici trebali vratiti za 2—3 godine.⁸⁴ Jednako je, recimo, makarski providur B. A. Balbi 1774. god. pomagao izgladnjele svoje jurisdikcije; na svoj trošak im je dijelio hranu i vino,⁸⁵ što su ponekad činili i neki imućniji tamošnji građani. Potrebno je naglasiti da su u razdobljima oskudice veliku požrtvovnost pokazivali samostanci cijele pokrajine; spomenuli smo slučaj Visovca, a slično su postupili fratri makarskog samostana u mnogim prilikama.

Suprotni postupci su na žalost bili mnogo češći i brojniji. Naime, u doba naročite oskudice živežnih namirnica je vlada Zagorce opskrblji- vala žitom, koje je ovaj vraćao ili plaćao u zgodno vrijeme; ako ga je pak kupovao od privatnika na kredit, onda ga je plaćao po pretjeranoj cijeni.⁸⁶ Događalo se također da su se sakupljači javnog kredita mije- njali, pa bi u takvim slučajevima seljaci isti kredit isplaćivali dva-tri puta.⁸⁷ Ponekad su pak zakupnici desetine znali pozajmljivati žito selja- cima u obliku pomoći, pa su oni tako potpadali u njihovu milost; bilo je slučajeva da su oni prvi naplaćivali kamate i tako osiromašivali one druge.⁸⁸ Na taj je način seljaštvo Zagore dolazilo pod velik utjecaj seo- skih i gradskih lihvara.

⁸¹ J. Soldo, n. d., str. 162.

⁸² G. Alacevich, nav. mj; G. Bujas, n. d., str. 342.

⁸³ HAZd, Spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, svež. IV/1, poz. 4; Arhiv Ma- karske, svež. 135 — Sentenze arbitrarie, 1795; ASV, Provveditori alle biave, svež. 83, Registro, 1. 1—39.

⁸⁴ HAZd, Spisi obitelji Karaman, Korespondencija M. Karamana s V. Zma- jevićem, br. 44.

⁸⁵ A. Lulich, n. d., str. 90; G. Bujas, n. d., str. 300, 309. G. Bujas, n. d., str. 338.

⁸⁶ I. Lovrić, n. d., str. 82; J. N. Tomić, n. d., str. 57. — Kroničar Gojak (1. 68) kazuje ovako: »Ako trgovac dade ubogomu cekin dade mu ga po L.(ira) 53. Ako li ga ubogi prima neprima ga negoli po L. 48«.

⁸⁷ I. Lovrić, n. d., str. 83.

⁸⁸ J. N. Tomić, n. d., str. 57.

IV.

Dakako, svi oblici ispomaganja siromašnog pučanstva Dalmacije u kriznim situacijama, izuzetnim prilikama oskudice živežnih namirnica, nisu sasvim otklanjali posljedice takvih situacija. Mletačka je vlada na taj način nastojala pokazati svoju veliku brigu za podanike, skrbljenje o njihovim potrebama, što je zapravo bila samo stanovita propaganda,⁸⁹ a nikako istinsko i iskreno zanimanje za podizanje životnih uvjeta onih podanika koji su uvijek stajali na braniku njezinih granica.

Posljedice su bile neminovne, a manifestirale su se u nekoliko načina, oblika. Kako to uvijek biva, tako je i ovdašnje oskudice hrane pratile bolest, kuga, koja je uzrokovala masovno umiranje.⁹⁰ Nije pak umiranje bilo samo u vezi s kugom; vrlo često je oskudično pučanstvo, kako smo već naveli, znalo umirati jer nije imalo nikakve hrane. Međutim, ne postoje brojevi podaci o tome, osim za neke godine, pa nije moguće spoznati svu pogubnost oskudice hrane ovdašnjeg pučanstva. Jedan je podatak prilično drastičan. Naime, misli se da je 1782/83. god. gladi podleglo u Dalmaciji oko 20.000 duša, od kojih je jedan dio umro i u gradovima.⁹¹ Jamačno je ta brojka pretjerana, ali svejedno stoji činjenica da je tada zbog gladi život izgubio velik broj siromašnih Mletačke Dalmacije.

Da ne umre od gladi ovdašnje je seosko stanovništvo često odlazilo izvan domovine, u potrazi za hranom i novcem kojim bi kupilo sredstva za život.⁹² Kako smo rekli, nesavjesnost i korupcija mletačkih upravljača u Dalmaciji su još tijekom prve polovine XVIII. stoljeća mnoge stanovnike pograničnih krajeva pokrajine prisiljavali na privremeno ili trajno iseljavanje.⁹³ Tada i poslije su lihvari svojim traženjem vraćanja posuđenog novca prije utanačenog roka ili uz prevelike kamate uzrokovali osiromašenje ionako siromašnih seljaka, koji su ostajali bez ikakvih sredstava za život. Zbog nezakonskog lihvarjenja, opsjedanja gotovo svake kuće Zagoraca, koja je bila pritisknuta dugovima za žito i druge potrebe, ovi su bili prisiljeni prodavati svoj posjed.⁹⁴ Kada bi do toga

⁸⁹ L. V. Berezin, *Horvatija, Slavonija, Dalmacija i Vojenaja granica* (rus), Petrograd, 1879, sv. II, str. 52, 55—57.

⁹⁰ Pojave kuge u Dalmaciji XVIII. st. već su mnogo puta od stručnjaka obrađivane, te ovdje o tome nije potrebno posebno govoriti.

⁹¹ K. Prijatelj, n. d., str. 73. — Samo je u ljetnim mjesecima 1783. god. u selima Makarskog primorja umrlo 465 čeljadi, zapravo svaki trideseti stanovnik, dok su u Makarskoj istodobno umrli dva žitelja i 30 prosjaka iz okolice (G. Alacevich, nav. mjesto). U Splitu je pak 1782. od gladi umrlo više od 400 osoba (Opuscoli del Signor R. A. Michieli Vitturi, str. 14).

⁹² G. Novak, *Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća*, str. 461; J. N. Tomić, n. d., str. 76.

⁹³ J. N. Tomić, n. d., str. 55—56; J. Soldo, n. d., str. 162; Arhiv SAN, Zaostavština J. N. Tomića, XXII/b-2.

⁹⁴ I. Lovrić, n. d., str. 81; M. Berengo, n. d., str. 484; HAZd, Knjižnica, ruk. br. 105, 1. 53; Arhiv SAN, Zaostavština J. N. Tomića, XXII/b-2; Archivio di Stato u Veneciji, Inquisitori di Stato, b. 281, izv. gen. prov. A. Foscari od 29. IX, 1780.

došlo onda je postojao jedini izlaz u iseljavanju u druge, susjedne države,⁹⁵ u potrazi za spasom ispred oskudice i gladi.

Takvi pokreti su bili najbrojniji u zadnjoj četvrtini XVIII. stoljeća, kada je vladala najveća oskudica. Tako je 1773—1774. god. zbog bijede, da izbjegne smrt od gladi, samo iz kninskog područja iselilo oko 3.000 duša.⁹⁶ Jedan pak suvremenik kazuje da je desetak godina nakon toga 1782/83, iz čitave pokrajine iselilo 10.000 ljudi,⁹⁷ što smatramo pretjeranim. Ovaj isti, dr. G. Stratico, predložio je vladi da priskače siromašnom pučanstvu u pomoć odmah kad nastupi nerodica i oskudica, jer će se inače, kaže on, ponoviti slučajevi masovnih seoba u susjedne države.⁹⁸ Zacijelo je taj prijedlog prihvaćen, jer poslije, iako je bilo oskudice živežnih namirnica, nisu zabilježeni slučajevi iseljavanja dalmatinskih Zagoraca, ali je zato magistrat Provveditora alle biave ovamo slao žito i dvopek vrlo često, rekli bismo i onda kada objektivno nije prijetila glad.

V.

Kako smo vidjeli, Mletačka je Dalmacija bila bremenita mnogim nedaćama tijekom XVIII. stoljeća, koje su u prvom redu pritiskale njezino seosko pučanstvo. I prije su gospodarske neprilike ondje bile prisutne, ali su postale izražajnije kada se teritorij ove pokrajine protegnuo do visova Velebita i Dinare, jer je on bio neplodan i nekultiviran. To je onda i jedan od osnovnih razloga što otada Dalmacija češće oskudijeva živežnim namirnicama.

Iako je Mletačka Dalmacija gotovo neprekidno patila od nedostatka živežnih namirnica, jer je redovito proizvodila manje negoli je bilo dostatno za vlastitu prehranu, ipak su posebno zanimljivi pojedini periodi, odnosno godine kada su ljetine sasvim podbacivale, te nisu osiguravale ni minimalni standard prehrane ovdašnjeg, osobito seoskog stanovništva, nego je ono trpilo strašnu glad. Tome su uzroci bili mnogi, objektivni i subjektivni: ratovanja, nehajnost pučanstva za poljoprivredu, primitivnost, neumjerenost, stočne pošasti, suša i nerodica, te nemar mletačkih vlasti za unapređenje poljoprivrede u zagorskom dijelu pokrajine, nesavjesnost i korupcija upravljača i drugo.

⁹⁵ Archivio di Stato u Veneciji, Inquisitori di Stato, b. 284, izvj. od 18. V. i 1. VI. 1791. — Seljaci šibenske okolice su jedan drugom davali zemlje u hipoteku za novac (HAZd, Arhiv Šibenika, svež. 80, poz. 1769).

⁹⁶ G. Stanojević, Nešto o Srbima... str. 109. — Drugi pak kazuju da je 1773.—1775. god. iselilo iz Dalmacije 575 obitelji s 4.761 osobom (Sl. Gavrilović, Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan—Podunavlje u XVIII i XIX veku, Posebna izdanja SAN, knj. 433, Beograd 1969, str. 115; Arhiv SAN, Zaostavština J. N. Tomića, IV/c-9).

⁹⁷ HAZd, Knjižnica, ruk. br. 105, 1. 52.

⁹⁸ Isto mjesto. — G. Stratik tvrdi da su dva osnovna uzroka ovdašnjoj emigraciji — vjera i glad. Kroničar pak kaže da su ljudi odlazili u Tursku »da se prirane, da ne bi umrli od glada« (G. Bujas, n. d., str. 326).

Premda je vlast nastojala ublažiti oskudicu dodjeljivanjem stanovitih količina žita i dvopeka gotovo u svim prilikama takva stanja u Dalmaciji XVIII. stoljeća, ipak je oskudica uzrokovala često gladovanje, a time i vrlo drastične posljedice — kugu, umiranje i iseljavanje izvan granica pokrajine. Takvo stanje nije, kako se mislilo, jedino pritiskivalo pučanstvo kontinentalnog dijela pokrajine, nego isto tako, istina ne uvijek i tako intenzivno, i primorsko i otočko stanovništvo sela i grada.⁹⁹ Možemo ponoviti riječi jednog suvremenika, koji je bio najbolji poznavalac tadašnje dalmatinske stvarnosti: »Glad je gotovo stalan gost u toj nesretnoj zemlji. Naši seljaci su prisiljeni jesti kruh najgore vrste i hraniti se nezdravim travama, zbog čega čame pod teretom stalnih bolesti [...] Lišeni svih sredstava, postaju prosjaci, kolikogod zazirali od prosjačenja [...] Velik je broj onih koji napuštaju domovinu«. ¹⁰⁰ Zato i nije nikakvo čudo što su pred konac XVIII. st. zagorska sela pružala sliku opustošenosti i užasa, a njihovi stanovnici bili neprestano okruženi siromaštvom i potrebama.¹⁰¹ Takvim konstatacijama suvremenika nije potreban dalji komentar.

⁹⁹ Gradovi su bili znatno bolje opskrbljeni i na taj način zaštićeni od opasne oskudice i gladi, pa zato ovdje nije uzeto u razmatranje eventualno stradanje gradova u tom pogledu.

¹⁰⁰ G. L. Garagnin, *Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia*, Zadar 1806, str. 94; F. Cusani, *Memorie storico statistiche della Dalmazia*, vol. I, Milano 1846, str. 174—175.

¹⁰¹ Naučna biblioteka u Zadru, Rukopis br. 160/I, list 32, 44.

YEARS OF STARVATION IN VENETIAN DALMATIA IN XVIII.th CENT.

Summary

Venetian Dalmatia was affected by many misfortunes in the XVIII.th Cent. so that the rural populations suffered on. The shortage of food was the main problem. In course of the Century wheat was constantly short, as the province produced less than necessary. There are also some period of starvation, when neither the existential minimum of food was available for the rural populations which starved. This was due to wars, the indifference of the populations for the agriculture, primitive agricultural technologies, cattle contaminations which spread, drought, bad crops and also the insufficiency of the Venetian authorities in introducing of modern agricultural technologies in the continental part of the province, the corruption of the Venetian administration etc.

Although the authorities tried some relief measures by giving wheat and bread to nearby in each case of shortage, starvation was likely to occur in many periods causing diseases, mass casualties and emigration. No the populations of the continental areas only were affected, the populations of islands and the coastal line also suffered on these misfortunes and so the town inhabitants did. Late in the XVIII.th Cent. the continental areas were desolate and their inhabitants poverty stricken in need of nearby everything.